

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΠΑΤΣΗΣ

Σκέψεις για την κοινωνική και ιστορική σημασία της επανάστασης του 1821

ΘΑΝΑΣΗΣ Ν. ΜΠΟΧΩΤΗΣ

Σειρά Δημοσιεύσεων Ιστορικού Τμήματος
Αρ. 6

ΜΑΡΤΙΟΣ 2021

Σκέψεις για την κοινωνική και ιστορική σημασία της επανάστασης του 1821.¹

Θανάσης Ν. Μποχώτης

Ας αρχίσουμε με μια προκαταρκτική παρατήρηση. Το ερώτημα αν η επανάσταση του 1821 ήταν εθνική ή κοινωνική αποτέλεσε τη βάση αρκετών πρόσφατων δημοσκοπήσεων που οι υπεύθυνοί τους πιστεύουν ότι αποδίδουν ικανοποιητικά τις παραστάσεις της κοινής γνώμης για το χαρακτήρα της. Όμως ένα τέτοιο ερώτημα δεν είναι απλώς λανθασμένο· πολύ περισσότερο δεν έχει νόημα. Γιατί τα έθνη θεωρούνται ως κύριοι τρόποι ύπαρξης, ως τοπικές εκδοχές ενοποιητικών και ομογενοποιητικών διαδικασιών μεγάλης κλίμακας, των νεώτερων αστικών κοινωνιών· και στη γνώριμη σ' εμάς φυσιογνωμία τους διαμορφώθηκαν σταδιακά από το τέλος του 18ου αι. ως τα τέλη του 20ου αι., στο πλαίσιο της, διαρκούς και ενδογενώς αναπαραγόμενης, εξέλιξης, η οποία προέκυψε από τις δυο μεγάλες επαναστάσεις, τη βιομηχανική στην Αγγλία και την, πολιτική και κοινωνική, στη Γαλλία και οδήγησε στην εκβιομηχάνιση και την εγκαθίδρυση αντιπροσωπευτικών μορφών πολιτικής εξουσίας.

Έχει περάσει σχεδόν ένας αιώνας από τότε που εκδόθηκε η εικονοκλαστική μελέτη του Γιάννη Κορδάτου για την κοινωνική σημασία της επανάστασης του 1821. Σε αυτήν ο Κορδάτος προσπάθησε να αναδείξει την ιστορικότητα του αγώνα της ανεξαρτησίας και κατ' επέκταση του έθνους, τονίζοντας ότι κατέτεινε στην ενοποίηση της κεφαλαιοκρατικής αγοράς και οικονομίας, καθώς και στη δημιουργία συμβατών με αυτές ενιαίων όρων επικοινωνίας των κοινωνικών τους φορέων. Απορρίπτοντας μια ιστορία των ηγετικών φυσιογνωμιών και των γεγονότων, ο Κορδάτος συνέδεσε την απόπειρά του αυτή με μια οικονομική και κοινωνική ιστορία των ηγεμονευόμενων τάξεων των ελληνορθόδοξων επί οθωμανικής αυτοκρατορίας, ενώ επισήμανε και τις συνέχειες των εκμεταλλευτικών σχέσεων από τη βυζαντινή ιστορία έως την κυριαρχία των Οθωμανών. Ο Κορδάτος δεν τεμνηρίωσε επαρκώς το κύριο επιχείρημά του, ενώ εφάρμοσε μηχανιστικά το ευρωπαϊκό πρότυπο των αστικών επαναστάσεων στην ελληνική περίπτωση, αναζητώντας την ταξική αντιπαράθεση σε έναν αγώνα της αστικής τάξης εναντίον μιας τάξης γαιοκτημόνων. Όμως, η εκ

¹ Το παρόν κείμενο αποτελεί επεξεργασμένη μορφή της διάλεξης της 17 του Μάρτη 2021, στο πλαίσιο του προγράμματος ετήσιων διαλέξεων του Ινστιτούτου Δ. Μπάτσης. Για τη σύνταξη του κειμένου πήρα υπόψη μου τις ερωτήσεις και τις παρατηρήσεις που έγιναν κατά τη συζήτηση που ακολούθησε τη διάλεξη. Θα ήθελα να ευχαριστήσω και από εδώ το Ινστιτούτο για την πρόσκλησή του να συμμετάσχω στη σειρά των διαλέξεών του, με μια παρουσίαση αφιερωμένη στα 200 χρόνια από την επανάσταση του 1821.

μέρους του ανάδειξη του (ελληνικού) έθνους ως ιστορικού φαινομένου της νεότερης και σύγχρονης αστικής εποχής παραμένει η θεμελιώδης συνεισφορά του, την οποία ακολούθησε από τον Νίκο Σβορώνο και έπειτα η μαρξιστική ιστοριογραφία,² με στερεότερη θεώρηση, μεθοδολογία και τειμηρίωση, καθώς και με οξύτερη αίσθηση ορισμένων ιδιοτυπιών στην εξέλιξη της ελληνικής αστικής κοινωνίας.

Σήμερα δεν μπορούμε να αντιληφθούμε πλήρως την αντίδραση που προκάλεσε η μελέτη του Κορδάτου από την πλευρά της απολύτως κυρίαρχης εθνικιστικής ιστοριογραφίας της εποχής, δυο μόλις χρόνια μετά τη μικρασιατική καταστροφή και τον ενταφιασμό της μεγάλης ιδέας. Στην πρωτότυπη της εκδοχή, η άποψη της λεγόμενης εθνικής ιστοριογραφίας για το 1821 είχε διατυπωθεί πριν από μισό αιώνα από τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο, στον Ε' και τελευταίο τόμο της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*. Σύμφωνα με τον Παπαρρηγόπουλο στο ελληνικό έθνος ανήκαν οι ομιλούντες ελληνικά και οι ευτυχέστερες περιοδοί της ιστορίας του ήταν αυτές που χαρακτηρίζονταν όχι μόνο από την πολιτική του ανεξαρτησία, αλλά και από την πολιτική του ενότητα. Το τελευταίο δεν μπορούσε παρά να σημαίνει πως το πολιτικό ιδανικό του ελληνικού έθνους το αποτελούσε η μοναρχία και ένας ενιαίος συγκεντρωτικός κρατικός μηχανισμός. Η επικράτηση της αντίληψης του Κ. Παπαρρηγόπουλου είχε οδηγήσει στη λήθη παλαιότερες ταξικές αναλύσεις της νεοελληνικής κοινωνίας στο πλαίσιο της οθωμανικής κυριαρχίας, όπως εκείνη του διαφωτιστή ιστορικού Κωνσταντίνου Μ. Κούμα το 1832. Ο τελευταίος είχε χρησιμοποιήσει τον όρο "κλάσις" που προερχόταν από την αναγεννησιακή και την κατοπινή ευρωπαϊκή ιστοριογραφία και πολιτική φιλοσοφία, για να αναλύσει την ταξική συγκρότηση της, αναδυόμενης από τους κόλπους της οθωμανικής δεσποτείας, νεοελληνικής κοινωνίας, καθώς και τις περιπτώσεις ταξικής εκμετάλλευσης και πνεύματος κάστας που τη συνόδευαν. Επίσης, είχε ιχνηλατήσει συστηματικά τις υφιστάμενες εθνοτικές διαφορές. Αντίθετα, οι ελάχιστες -άμεσες ή έμμεσες- αναφορές σε τάξεις από τον Παπαρρηγόπουλο, συνδυάζονταν με την καταδίκη παραδοσιακών κοινωνικών στοιχείων προς όφελος του κρατικού συγκεντρωτισμού ενός νεοελληνικού κράτους ευρωπαϊκού τύπου, ή με την ιστορική δικαιολόγηση της αλαζονικής κάστας των Φαναριωτών, στο βαθμό που διέδωσαν την ελληνική γλώσσα και παιδεία. Το ότι το ανιστορικό και κοινωνικά ομοιογενές έθνος του

² Ήδη ο Σεραφεΐμ Μάξιμος αξιοποίησε και ανέπτυξε αυτή τη θεμελιώδη ιδέα σε: Μάξιμου Σεραφεΐμ, *το ελληνικό εμπορικό ναυτικό κατά τον XVIII αιώνα*, Στοχαστής, Αθήνα 1976 (1940).

"εθνικού ιστοριογράφου" παρέμενε -ανομολόγητα- αστικό, καταδεικνύεται από τις -αστικές!- ηθικές αξίες και αρετές της εποχής με τις οποίες ο ίδιος συστηματικά προίκιζε επιμέρους μέλη του πολιτισμικού -κυρίως γλωσσικού- έθνους.

Ας έλθουμε τώρα στο ζήτημα της ιστορικότητας της επανάστασης του 1821, που οδήγησε στην αντικατάσταση της οθωμανικής κυριαρχίας στο νότιο άκρο της βαλκανικής χερσονήσου από ένα ελληνικό κράτος.

Καταρχάς θα πρέπει να θυμηθούμε ότι η οθωμανική επικράτεια δεν αποτελούσε ένα εθνικό τουρκικό κράτος. Επρόκειτο για μια αυτοκρατορία που φιλοδόξησε να διαδεχθεί τη βυζαντινή αυτοκρατορία και έφτασε στο απόγειο της δύναμής της, κατά τον ύστερο 16ο αι., να κατέχει πολλές χώρες σε τρεις ηπείρους. Ο επικεφαλής της Σουλτάνος της δυναστείας του Οσμάν ήταν ταυτόχρονα ανώτατος θρησκευτικός ηγέτης των μουσουλμάνων και μόνος νόμιμος κάτοχος όλων αυτών των εδαφών, μέρος των οποίων ανέθετε στους πολεμιστές του, όχι με κληρονομικό δικαίωμα, ως ανταμοιβή των υπηρεσιών τους προς τον ίδιο.

Από την επομένη της κατάκτησης της Κωνσταντινούπολης από το Μωάμεθ το Β', ο τελευταίος διέκρινε τις κοινότητες που συγκροτούσαν την αυτοκρατορία του με θρησκευτικά κριτήρια και τους απέδωσε νομική υπόσταση· ως πιο σημαντικές θεωρήθηκαν οι κοινότητες ή μιλλέτ των θρησκειών της Βίβλου, δηλαδή αυτή των μουσουλμάνων κατακτητών και εκείνες των ραγιάδων, των υποτελών Χριστιανών και Εβραίων.

Ως επικεφαλής των Χριστιανών ο Μωάμεθ Β' αναγνώρισε τον Πατριάρχη Κωνσταντινούπολης (Γεννάδιο Σχολάριο) και του απένειμε προνόμια, τα οποία ανανέωναν οι διάδοχοί του Σουλτάνοι. Ο Πατριάρχης δεν αποτελούσε μόνο το θρησκευτικό ηγέτη του χριστιανικού μιλλέτ, αλλά είχε και τη δικαιοδοσία να επιλύει τις (κυρίως αστικού χαρακτήρα) διαφορές στους κόλπους του. Οι κύριες υποχρεώσεις του προς τον Σουλτάνο ήταν πρώτον, να φροντίζει για τη διατήρηση της πίστης του ποιμνίου του, συνεπώς να αποτρέπει τον προσηλυτισμό του από τους, καθολικούς και άλλους, ετερόδοξους χριστιανούς της Ευρώπης και υπηκόους κρατών ανταγωνιστικών προς την Υψηλή Πύλη. Δεύτερον, να εξασφαλίζει την αφοσίωση των χριστιανών ραγιάδων προς το Σουλτάνο.

Η εκκλησία (με τα πατριαρχεία, τις μητροπόλεις, τις επισκοπές, τις ενορίες και τα μοναστήρια της, με τις γαίες και την κινητή περιουσία της, που ήταν διάσπαρτα στα Βαλκάνια, στη Μ. Ασία, στην Εγγύς Ανατολή και στη Β. Αφρική), με τον εκτενή οργανισμό της, χρειαζόταν τη συνδρομή λαϊκών για τη λειτουργία της. Ανάμεσά τους ξεχώρισαν οι Φαναριώτες, οι οποίοι από τις αρχές του 18ου αι. ανέλαβαν σε μόνιμη βάση αξιώματα όπως αυτά του μεγάλου διερμηνέα, ενός είδους υπουργού Εξωτερικών, της Πύλης και αυτά των ηγεμόνων της Βλαχίας και της Μολδαβίας. Επειδή ο Πατριάρχης ήταν ο μόνος αρμόδιος να μεταφέρει παράπονα των χριστιανών ραγιάδων στην Υψηλή Πύλη, από ένα σημείο και έπειτα στον 18ο αι., οι Φαναριώτες, προσπάθησαν να αποκτήσουν τον έλεγχο μητροπόλεων και αρχιεπισκοπών, καθώς και των κοινών, της αυτοδιοίκησης των Χριστιανών, μέσω της παροχής "προστασίας" προς αυτά. Είναι γνωστό ότι ορισμένες χριστιανικές κοινότητες απέκτησαν αυξημένο βαθμό αυτοδιοίκησης κατά τον όψιμο 18ο αι., η οποία μάλιστα πήρε και χαρακτηριστικά ομοσπονδίας, όπως στην Πελοπόννησο. Βλέπουμε λοιπόν το σχηματισμό μιας πλήρους ιεραρχικής αλυσίδας, από τους Φαναριώτες, ως τις επιμέρους μονάδες του εκκλησιαστικού οργανισμού, καθώς και αριετές επιμέρους χριστιανικές κοινότητες, χωριά ή κωμοπόλεις. Αυτή η ιεραρχική αλυσίδα επέφερε την άντληση σημαντικών πόρων από τους Φαναριώτες, λειτουργώντας ταυτόχρονα υπέρ της συντήρησης της οθωμανικής κυριαρχίας. Αν θα έκανε κανείς λόγο για μια χριστιανική πολιτική και για χριστιανούς πολιτικούς στο πλαίσιο της οθωμανικής νομιμότητας κατά το 18ο αι., θα έπρεπε να αναφερθεί ακριβώς σε αυτή την ιεραρχία αξιωματούχων και σε αυτή τη λειτουργία τους.

Ωστόσο χρειάζεται να συνυπολογίσουμε πως οι φαναριώτες αξιωματούχοι δανείζονταν χρήματα από εμπόρους της Κωνσταντινούπολης για να υποστηρίξουν επαρκώς το δαπανηρό ή και σπάταλο τρόπο ζωής τους, ενώ ορισμένοι από αυτούς αναφέρονται και ως ενοικιαστές φόρων ή έμποροι που προμήθευαν την Υψηλή Πύλη. Ακόμη πιο στενή σχέση με το εμπόριο και μάλιστα με την εμπορική διείσδυση των Ευρωπαίων στα Βαλκάνια θα είχαν οι φαναριώτες ηγεμόνες της Μολδαβίας και της Βλαχίας, αφού το Βουκουρέστι αποτέλεσε και ένα από τα εμπορικά κέντρα που δημιούργησε η εμπορική ανάπτυξη των Βαλκανίων, με επίκεντρο τη Θεσσαλονίκη, κατά το 18ο αι. Θα χρειαζόταν εδώ να σταθμιστεί με ακρίβεια ο βαθμός και οι συνέπειες της οικονομικής και πολιτικής ανάμιξης αυτού του τύπου των αξιωματούχων και

του τύπου των μεγαλεμπόρων και χρηματιστών, που δημιούργησε η μεγάλη αυτή επέκταση του εμπορίου.

Επίσης, οι χριστιανοί προεστοί της αυτοδιοικούμενης Πελοποννήσου, που ορισμένοι από αυτούς κατείχαν σχετικά μεγάλους κλήρους γης, ως ενοικιαστές φόρων πουλούσαν το μέρος της παραγωγής που εισέφεραν ως φόρο οι χριστιανοί καλλιεργητές και η οποία υπολογίζεται στο 50% της συνολικής παραγωγής στο τέλος του 18ου αι. Συνήθως λειτουργούσαν οι ίδιοι ως έμποροι, υπογράφοντας μεμονωμένες εμπορικές πράξεις. Αυτό τους αναδεικνύει σε μια ολιγαρχία αξιωματούχων της τοπικής αυτοδιοίκησης που καταπίεζε τους αγρότες διαμέσου της φορολογίας, με σκοπό να αυξήσει τα εμπορικά της κέρδη και να επαναλάβει τον ίδιο κύκλο με μια νέα εκμίσθωση των φόρων. Στο βαθμό λοιπόν που δεν εντάσσονταν απλώς στο οθωμανικό φορολογικό και πολιτικό σύστημα, αλλά επιτελούσαν μια νέα λειτουργία στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής εμπορικής διείσδυσης στα Βαλκάνια και στην περιοχή τους, λειτουργούσαν καταπιεστικά για τους χριστιανούς αγρότες τόσο από οικονομικής όσο και από πολιτικής άποψης. Μπορεί να υποθεθεί ότι αν μετά την απόκτηση της ελληνικής ανεξαρτησίας οι εν λόγω άρχοντες του Μοριά είχαν διατηρήσει την πολιτική τους πρωτοκαθεδρία, η οποία τους εξασφάλιζε τη μετατροπή της παραγωγής, μέσω της βαριάς φορολογίας, σε εμπόρευμα, τότε η μορφή κράτους που θα προέκυπτε, ακόμη κι' αν ήταν φιλελεύθερη, θα αποτελούσε την εξωτερική όψη μιας ολιγαρχικής και αυταρχικής πολιτικής εξουσίας. Ακόμη και όταν η εσωτερική αγορά ενοποιούνταν μελλοντικά και η φορολόγηση του αγροτικού προϊόντος προσαρμοζόταν σε αυτή την εξέλιξη, δε θα άλλαζε επί της ουσίας ο κύριος μηχανισμός της αγροτικής εκμετάλλευσης υπέρ της μεγέθυνσης της εμπορευματικής (και κεφαλαιοκρατικής) οικονομίας, καθώς και ο αυταρχισμός στην παραγωγική αυτή διαδικασία.

Η μεγέθυνση της οικονομίας και ο πολλαπλασιασμός των εμπορικών ανταλλαγών στα Βαλκάνια το 18ο αι., στον οποίο οι ελληνορθόδοξοι έμποροι είχαν το ρόλο του πρωταγωνιστή, δεν οδήγησε μόνο στην αύξηση του πλούτου γενικά και ειδικά στη μεγάλη ενίσχυση της οικονομικής τους θέσης. Είχε επίσης ως συνέπεια την ενίσχυση της αυτοπεποίθησής τους ως τάξης και της νεωτερικής και εθνικής τους συνείδησης, σύμφωνα με το παράδειγμα των ευρωπαίων εμπόρων στην Ανατολή, των οποίων μέχρι πρότινος είχαν υπάρξει οι εμπορικοί ενδιάμεσοι στην περιοχή. Επειδή οι ελληνορθόδοξοι πληθυσμοί και ανάμεσά τους οι έμποροι ήταν παρόντες στα σπουδαιότερα εμπορικά κέντρα των Βαλκανίων του 18ου αι., στο Μοναστήρι, στη Μοσχόπολη, στο

Δυρράχιο, στο Σεράγεβο, στο Σπλιτ, στο Βουκουρέστι, στις βαλκανικές ακτές της Μαύρης Θάλασσας, στην Οδησό, μπόρεσαν να λειτουργήσουν για ορισμένα δυναμικά οικονομικά στοιχεία αυτών των εθνών, όπως είχαν λειτουργήσει προηγουμένως γι' αυτούς οι ευρωπαίοι έμποροι στην Ανατολή, πριν οι Έλληνες τους παραγκωνίσουν από την κυρίαρχη θέση στο εμπόριο της περιοχής. Με αυτή την έννοια ο Ν. Σβορώνος έχει υποστηρίξει ότι οι Έλληνες έπαιξαν το ρόλο ενός είδους διαβαλκανικής αστικής τάξης, που ώθησε τα εν λόγω υπόλοιπα βαλκανικά εθνικά στοιχεία στην οικονομική αναβάθμιση, στη νεωτερική και εθνική αυτοσυνείδηση και αυτοπεποίθηση. Γι' αυτό η βαλκανική συνείδηση και οι επιμέρους εθνικές συνειδήσεις δε συγκρούονταν ως τη δεκαετία της ελληνικής επανάστασης, ενώ η (δια)βαλκανική συνείδηση παρέμεινε ενεργή ως περίπου το 1860.

Η μετακίνηση πολλών πετυχημένων ελληνορθόδοξων εμπόρων της οθωμανικής αυτοκρατορίας στις εμπορικές παροιίες της Ευρώπης και η τοποθέτηση μέρους των συσσωρευμένων χρηματικών κεφαλαίων τους όχι σε πρωτοβιομηχανικές επιχειρήσεις των χωρών τους, αλλά στην τοκογλυφία και σε χρηματιστικές επενδύσεις, προέκυπτε από την ανασφάλεια της ιδιοκτησίας, των συναλλαγών, της μετακίνησης, της τιμής ή και της ακεραιότητας του προσώπου τους, στην επικράτεια του Σουλτάνου. Η καταστροφή του αιμάζοντος εμπορικού κέντρου της Μοσχόπολης (όπου κατά τον Κ. Μ. Κούμα επικρατούσαν οι Βλάχοι), από τους Αλβανούς το 1770 και η καταστροφική επίδραση της απληστίας του Αλή πασά των Ιωαννίνων στην πρότυπη για την εποχή της βιοτεχνία των Αμπελακίων, αποτέλεσαν τις πιο ακραίες μα όχι εξαιρετικές εκδηλώσεις της ασυμβατότητας του δεσποτισμού με την ανάπτυξη της σύγχρονης παραγωγής. Άλλη διάσταση της ίδιας ασυμβατότητας ήταν η έλλειψη φορολογικής και δασμολογικής υποστήριξης των εξαγόμενων εμπορευμάτων από τις οθωμανικές αρχές.

Η ενίσχυση της αστικής τάξης των ελληνορθόδοξων, κυρίως των μεγαλεμπόρων και χρηματιστών, δεν αναιρούσε ούτε την εξάρτησή τους από τη βιομηχανική και εμπορική Ευρώπη και μάλιστα όταν, μετά την εμπειρία του ιακωβινικού καθεστώτος επί γαλλικής επανάστασης, οι ευρωπαϊκές τάξεις είχαν χάσει τη μεγάλη επαναστατική τους ορμή. Η εν λόγω εξάρτηση μπορεί να θεωρηθεί και μια από τις πηγές της ανάμειξης των ευρωπαϊκών δυνάμεων της εποχής στις αναδυόμενες ελληνικές υποθέσεις. Συνεπέστερη επαναστατική στάση τήρησαν οι μικροί και μεσαίοι έμποροι του εσωτερικού εμπορίου της Βαλκανικής, καθώς και μάστορες, μέλη ασθενέστερων επαγγελματιών συντεχνιών, όπως δείχνει η σφοδρή τους αντιπαράθεση με τους μεγαλέμπορους

άρχοντες της Σμύρνης, που ήλεγχαν και το Φιλολογικό της Γυμνάσιο, κατά το 1818 ως 1820· η σφοδρότητα της σύγκρουσης υπήρξε τόσο μεγάλη, που έκανε τους κάποια στιγμή τους Οθωμανούς να φοβηθούν ότι επρόκειτο για εξέγερση των χριστιανών ραγιάδων της πόλης. Η κάμψη του ελληνικού εμπορίου μετά το 1810 και ιδίως το 1815, που είχε αποτελέσει συνέπεια της παύσης των Ναπολεόντειων Πολέμων και της συνακόλουθης επανάκαμψης των ευρωπαϊών εμπόρων στην περιοχή, έπληξε κυρίως τους μικρούς και μεσαίους οίκους του εσωτερικού εμπορίου και ριζοσπαστικοποίησε περισσότερο αυτά τα στοιχεία. Από μέλη της Φιλικής Εταιρείας με τέτοια κοινωνική καταγωγή προήλθε η απόφασή της να επισπεύσει την κήρυξη της επανάστασης (ενώ από τα συντηρητικότερα μέλη της είχε προκύψει η επιλογή του Αλέξανδρου Υψηλάντη ως αρχικού επικεφαλής της).

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να επισημανθεί ότι, παρά την αύξηση των τιμών των αγροτικών προϊόντων κατά το 18ο αι., επικρατούσαν συνθήκες υποκατανάλωσης για τους αγρότες γενικά και ειδικά για αυτούς της Πελοποννήσου, όπου η οικονομική μεγέθυνση απλώς παρακολουθεί την αύξηση του πληθυσμού, από 90.000 το 1700 σε 400000 το 1828. Ταυτόχρονα, ασκούσαν πάνω τους διαρκώς μια μεγάλη φορολογική πίεση, ώστε να αναγκάζονται συχνά να δανείζονται για να μπορέσουν να συνεχίσουν τις καλλιέργειές τους· έτσι, στην καμπή του 18ου προς το 19ο αι., οι ανεξάρτητοι αγρότες ανάμεσά τους, κατέληγαν συχνά να χάνουν τον κλήρο τους υπέρ χριστιανών προεστών γαιοκτητών, αλλά και εκκλησιαστικών κατόχων γης, όπως των μοναστηριών. Γι' αυτό με την έκρηξη της επανάστασης του 1821, πολλοί, εξαρτημένοι και μικροϊδιοκτήτες, αγρότες της Πελοποννήσου, έσπευσαν να καταλάβουν τη γη που εγκατέλειπαν φεύγοντας προς ασφαλέστερο προορισμό οι μουσουλμάνοι γαιοκτήμονες.

Ενώ η επανάσταση του 1821, εκτός από το επεισόδιο του Αλέξανδρου Υψηλάντη στη Μολδοβλαχία, εκδηλώθηκε και με εξεγέρσεις στη Μακεδονία, στη Θεσσαλία και στην Ήπειρο, δηλαδή στις περιοχές που είχαν γνωρίσει την οικονομική μεγέθυνση και εμπορική επέκταση του 18ου αι. και σε αρκετές από τις οποίες οι επαγγελματικές συντεχνίες συμμετείχαν μαζί με την εκκλησία στην αυτοδιοίκηση των χριστιανικών κοινοτήτων (Μακεδονία, με εξέχον παράδειγμα την Κοζάνη), όμως οι επαναστατικές αυτές εστίες κατασβέστηκαν γρήγορα από τις υπέρτερες εκεί στρατιωτικές δυνάμεις ξηράς των Οθωμανών. Το ίδιο έγινε και με την επανάσταση στην Κρήτη (που άλλωστε βρισκόταν

κοντά στο πεδίο δράσης της Αιγύπτου και του εξευρωπαϊσμένου ναυτικού και στρατού της).

Ο περιορισμός του πολέμου της ανεξαρτησίας στη Ρούμελη, στο Μοριά και στα νησιά του κεντρικού και νότιου Αιγαίου (με την εξαίρεση της Σάμου), είχε ως αποτέλεσμα τη διαφορετική κοινωνική σύνθεση της επανάστασης των ελληνορθόδοξων Ρωμιών που μετασχηματίζονταν σε Έλληνες.

Πράγματι, η Ρούμελη διέθετε μια εκτεταμένη κτηνοτροφία, δίπλα στη γεωργία της και μια ιδιότυπη στρατιωτική ηγεσία αρματολών· η εξέλιξη αυτή διαγραφόταν καθαρότερα στη δυτική Στερεά Ελλάδα, όπου και οι θεσμοί αυτοδιοίκησης των Χριστιανών παρέμειναν ατροφικοί. Για την Πελοπόννησο έχουμε ήδη κάνει λόγο, ενώ στα νησιά, κυρίως στην Ύδρα, στις Σπέτσες, στα Ψαρά, το αστικό στοιχείο κυριαρχούσε στην αυτοδιοίκηση με τους καρραβοκύρηδες και τους ετοιμοπόλεμους (λόγω της πειρατείας) εμπορικούς στόλους τους.

Οι χριστιανοί γαιοκτήμονες και προεστοί του Μοριά είχαν ήδη στο παρελθόν εκδηλώσει την προτίμησή τους στην απόκτηση της ανεξαρτησίας από τους Οθωμανούς κάτω από τη σκέπη μιας ευρωπαϊκής δύναμης και με τη δική τους αδιατάρακτη ηγεσία, δίχως δηλαδή μια μεγάλη επανάσταση, στους αριθμούς των αγωνιστών της οποίας θα βάραινε αντικειμενικά το στοιχείο των, ακτημόνων στην πλειοψηφία τους, αγροτών. Αυτή η μονιμότερη τάση τους εκφράστηκε στα πρώτα τοπικά πολιτεύματα της επανάστασης (όπως στη Μεσσηνιακή γερουσία, κ.λ.π.), καθώς και στην απόρριψη της πρότασης του Δημήτριου Υψηλάντη, κατά τον Ιούνιο του 1821 και στη συνέχεια, για ένα κοινοβούλιο εθνικής εμβέλειας και μια ενιαία εκτελεστική εξουσία, κάτω από την ηγεσία του. Η οργισμένη αντίδραση χιλιάδων αγροτών και ένοπλων αγωνιστών εναντίον αυτής της στάσης των αρχόντων,³ δεν κατόρθωσε να την υπερνικήσει. Σύντομα άλλωστε η διεκδίκηση της ηγεσίας από τον εκφραστή των επιδιώξεων των αγροτών για απόκτηση γης και των ένοπλων αγωνιστών για ενιαία διεξαγωγή του πολέμου, έχασε τη νομιμότητά της, καθώς ο ρώσος αυτοκράτορας, που οι επαναστάτες είχαν πιστέψει πως βρισκόταν πίσω από τη μυθική μυστική Αρχή της Φιλικής Εταιρείας, καταδίκασε την επανάσταση. Η επικράτηση των προεστών του Μοριά εκδηλώθηκε και με το πρώτο σύνταγμα της επανάστασης, αυτό της Επιδαύρου, στις αρχές του 1822· συγκεκριμένα, οδήγησε σε μια εξισορρόπηση της βουλευτικής και της εκτελεστικής εξουσίας,

³ Βλ. τη σχετική μαρτυρία του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη, στο κείμενο της διάλεξης του Δημήτρη Μαριόλη, που έχει αναρτηθεί στην ιστοσελίδα του Ινστιτούτου Δ. Μπάτσης.

καθώς και στον έλεγχο ακόμη και των στρατιωτικών αποφάσεων από τους πολιτικούς, στους κόλπους των οποίων επικρατούσαν ακριβώς οι άρχοντες της Πελοποννήσου.

Ωστόσο, η ανάγκη για συγκέντρωση στρατευμάτων, για τη χρηματοδότησή τους, μα κυρίως για την αποτελεσματική διεξαγωγή του πολέμου της ανεξαρτησίας, παρέμενε. Στον αγώνα αυτόν αναδείχθηκαν οι πρώην υποτελείς των προεστών κάποι (αρχηγοί σωμάτων ενόπλων), όπως για παράδειγμα ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, που είχε διατελέσει υποτελής οπλαρχηγός της οικογένειας του Κανέλου Δεληγιάννη (Καρύταινα) και η οποία με τη σειρά της συμμετείχε στο ένα από τα δυο ισχυρά πελατειακά δίκτυα των αρχόντων της προεπαναστατικής Πελοποννήσου. Αλλά ακόμη και απλοί αγωνιστές, κάποτε προερχόμενοι από τους κόλπους των αγροτών, ανήλθαν κοινωνικά μέσα από τις ικανότητες που επέδειξαν στον πόλεμο της ανεξαρτησίας, ανατρέποντας έτσι τις παλιότερες ισορροπίες και δρώντας διαλυτικά για τις υφιστάμενες σχέσεις.⁴ Τη νοοτροπία τους, την εικόνα του κόσμου τους, μας δείχνουν οι απόψεις του Ιωάννη Μακρυγιάννη. Οι επιδιώξεις των αγροτικών τάξεων για σταθερή απόκτηση κλήρου γης, όπως και το αίτημα, τόσο των ίδιων όσο και των επαναστατών γενικότερα, για μια κυριαρχία του νόμου που θα αντικαθιστούσε την τυραννική αυθαιρεσία και την αναρχία υπό τον οθωμανικό δεσποτισμό, εκφράζονταν ως ένα βαθμό από τους ένοπλους αγωνιστές και τους αναβαθμισμένους οπλαρχηγούς. Οι τελευταίοι, όπως ήδη αναφέραμε, ενδιαφέρονταν πρωτίστως για την ενιαία διεξαγωγή των πολεμικών επιχειρήσεων, για μια στρατιωτική διακυβέρνηση, ένα "γκοβέρνο μιλιτάρε".

Η ήττα των ενόπλων του Μοριά και του ίδιου του Θ. Κολοκοτρώνη στον Α' εμφύλιο πόλεμο (τέλος 1823 ως αρχές 1824), η οποία εξασφαλίστηκε με τη σύναψη του πρώτου εξωτερικού δανείου της επανάστασης από τον αντίπαλο κυβερνητικό συνασπισμό του υδραίου καραβοκύρη Γεώργιου Κουντουριώτη, που λειτούργησε και ως δέλεαρ για την κάθοδο των ρουμελιώτικων στρατευμάτων στο Μοριά, εξασθένησε την πολιτική ισχύ των αγροτών της περιοχής. Άλλωστε η συμπεριφορά των ρουμελιωτών ενόπλων ως στρατού κατοχής δεν μπορούσε να κάνει πειστική την επαγγελία των νικητών του Α' εμφυλίου για απελευθέρωση των αγροτών της Πελοποννήσου από την καταπίεση που υφίσταντο παραδοσιακά από τους άρχοντές της. Ο δρόμος είχε ανοίξει για την επικάλυψη της ταξικής αυτής αντιπαράθεσης από τον αγώνα των συνασπισμένων πελοποννήσιων προεστών και οπλαρχηγών με κορυφαίο το Θ.

⁴ Αυτό ισχύει και για τα δυο ισχυρά προεπαναστατικά πελατειακά δίκτυα της Πελοποννήσου.

Κολοιοτρώνη, απέναντι στους συμμάχους ρουμελιώτες οπλαρχηγούς και υδραίους πλοιοκτήτες.

Ένα άλλο σημείο που μας δείχνει ότι με την κοινωνική σύνθεση της Νότιας Ελλάδας δεν μπορεί να γίνεται λόγος για εθνική επανάσταση με αποκλειστικά αστική ηγεσία, είναι πως στα ναυτικά νησιά και μάλιστα στην ισχυρή Ύδρα, οι διστακτικοί πλοιοκτήτες της ωθήθηκαν να συμμετάσχουν στην επανάσταση μετά την κήρυξη της από ναύτες κάτω από την ηγεσία του Αντώνιου Οικονόμου, που επέβαλαν δική τους κυβέρνηση στο νησί για έξι εβδομάδες, πριν την ανακτήσουν οι ηγετικές οικογένειες των καραβοκύρηδων. Έκτοτε, η νομιμοφροσύνη των ναυτών προς την ηγεσία τους εξασφαλιζόταν με ικανοποιητικές απολαβές. Αυτή η εξέλιξη δε ήρθε χωρίς κόστος για τον αγώνα της ανεξαρτησίας. Ο Λευτέρης Σταυριανός επισημαίνει χαρακτηριστικά ότι ως αντίδραση στην καθυστέρηση των πληρωμών τους, αρνήθηκαν ν' αναλάβουν υπηρεσία στις αρχές του 1825, με αποτέλεσμα ο στόλος του Ιμπραήμ Πασά της Αιγύπτου, να αποβιβάσει ανενόχλητος χιλιάδες τακτικών στρατιωτών στη νοτιοδυτική Πελοπόννησο (η Μεθώνη δεν είχε ακόμη καταληφθεί από τις ελληνικές δυνάμεις).

Το αίτημα για διανομή γης και κινητής περιουσίας των μουσουλμάνων τ έως κατόχων της στους ακτήμονες Χριστιανούς άρχισε να υλοποιείται επί Ιωάννη Καποδίστρια (1828-1831). Ακόμη, ο κυβερνήτης κινήθηκε προσεκτικά προς την κατεύθυνση του κλεισίματος των μοναστηριών και διανομής των γαιών τους· επρόκειτο για τυπικά μέτρα των αστικών επαναστάσεων της εποχής και πρωτίστως της γαλλικής επανάστασης. Στη διοίκηση προσέλαβε κοινωνικά στοιχεία που δεν εξαρτιόνταν από τα παραδοσιακά πελατειακά δίκτυα των αρχόντων, ενώ προσπάθησε να κατοχυρώσει την ασφάλεια στην ξηρά, αλλά και στη θάλασσα με την καταπολέμηση της πειρατείας. Με την ένταξη του Κολοιοτρώνη στην παράταξή του ενισχύθηκε η διαδικασία συγκρότησης του ρωσικού κόμματος. Έχει σημασία να παρατηρήσουμε πως αυτή την κοινωνική φυσιογνωμία τη διατήρησε το κόμμα και μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια και την απώλεια της διακυβέρνησης. Ήδη από την προαναφερθείσα απόπειρα του Δ. Υψηλάντη το 1821, διαμέσου της διακυβέρνησης Καποδίστρια και σε πολιτικές τοποθετήσεις του ρωσικού κόμματος κατά τη δεκαετία του 1830, επί βαυαρικής και οθωνικής απολυταρχίας, διαμορφώθηκε μια πολιτική επιλογή, που έχει χαρακτηριστεί από το μελετητή του κομματικού φαινομένου Γιούναρ Χέρινγκ ως τυπικό προανάκρουσμα μετέπειτα δικτατοριών τάσεων του 19ου αι. ή ως πατερναλιστική. Θεωρούμε όμως ότι οι αυταρχικές πρακτικές του Καποδίστρια που επισημαίνει ο ίδιος ιστορικός, καθώς και άλλοι ερευνητές, δε

θα πρέπει να συσκοτίζουν την ανάμειξή τους με την τάση προς μια δημοκρατική δικτατορία, η οποία διαφάνηκε ήδη από το σχέδιο του Δ. Υψηλάντη το 1821, αλλά επαναλήφθηκε και με τη δημόσια έκφραση των πολιτικών πεποιθήσεων του Θ. Κολοκοτρώνη το 1826/1827 και κατά τη δεκαετία του 1830, για την επιβολή του κράτους των νόμων εναντίον των ιδιοτελών ομάδων που το υπονομεύουν. Μπορεί να υποτεθεί πως αυτή η τάση προς μια δημοκρατική δικτατορία, καταρχάς στο πλαίσιο του πολέμου της ανεξαρτησίας, απηχούσε ως ένα βαθμό τα κύρια συμφέροντα των αγροτικών τάξεων.

Η επανάσταση δεν προχώρησε πολύ στο δρόμο της διανομής της τέως τουρκοκρατικής και μουσουλμανικής γης στους χριστιανούς αγρότες, απέτρεψε όμως την ιδιοποίησή της από τις αναδιαρθρωμένες ή αναδυόμενες ηγετικές ομάδες του αγώνα της ανεξαρτησίας. Ωστόσο, το γεγονός ότι στις απελευθερωμένες περιοχές προέκυψε ένα κράτος της ένοπλης ελληνορθόδοξης πλειοψηφίας, το οποίο απέκοψε πλήρως τους δεσμούς του με την υφιστάμενη (οθωμανική) νομιμότητα, δημιούργησε μια μόνιμη δυνατότητα για τις αγροτικές του τάξεις και αργότερα για τους μικροαστούς των αναπτυσσόμενων πόλεων του, να αντισταθούν επιτυχώς με πολιτικά μέσα, απέναντι στην απαλλοτρίωση της ιδιοκτησίας τους και την κοινωνική τους έκπτωση που θα ήταν οι αναπόφευκτες συνέπειες της επέκτασης και εμβάθυνσης της εμπορευματικής και της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, καθώς και της πληρέστερης ενοποίησης της εθνικής αγοράς. Γι' αυτό η Ελλάδα έγινε μια από τις πρώτες και ελάχιστες ευρωπαϊκές χώρες του 19ου αι. με καθολική ψηφοφορία,⁵ ουσιαστικά από το 1843 και τυπικά από το 1864 και εξής, ενώ για τον ίδιο λόγο στην ελληνική ιστορία ο φιλελευθερισμός δεν διευρύνεται σε δημοκρατία αλλά της αντιπαρατίθεται θεμελιωδώς.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Hering Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τομ. Α, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006 (ανατ.) (2004¹) (γερμ. 1992¹).

Ηλιού Φίλιππος, *Κοινωνικοί αγώνες και διαφωτισμός, [Η περίπτωση της Σμύρνης (1819)]*, ΕΜΝΕ-Μνήμων, Αθήνα 1986.

Κορδάτου Γιάννη, *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επανάστασης του 1821*, Μπουκουμάνη, Αθήνα (ανατ. από την ε' έκδ. 1983) (1946⁴) (1924¹).

⁵ Στο πλαίσιο της εποχής, η καθολική ψηφοφορία δε συνεπαγόταν δικαίωμα ψήφου για τις γυναίκες.

Κούμα Κωνσταντίνου Μ., *Οι Έλληνες Διαφωτισμός – Επανάσταση*, Καραβία, Αθήνα 1998 (1^η ανατ. 1966) (1832¹).

Κουμπουρλής Γιάννης, "Η επανάσταση του 1821 και η δημιουργία του ελληνικού εθνικού κράτους στις πρώτες μεγάλες αφηγήσεις της νεότερης ελληνικής ιστορίας: από την *πολυπαραγοντική* ανάλυση στο σχήμα της εθνικής *τελεολογίας*" σε, Δημητρόπουλος Δημήτρης (επιμ.), *Πώς γράφτηκε η ιστορία της επανάστασης του 1821*, Η εφημερίδα των συντακτών, Αθήνα 2021. σ. 35-63.

Λούκος Χρήστος, "Η επανάσταση του 1821" σε, Δημητρόπουλος Δημήτρης (επιμ.), *Πώς γράφτηκε η ιστορία της επανάστασης του 1821*, Η εφημερίδα των συντακτών, Αθήνα 2021, σ. 13-34.

Παπαρρηγόπουλος Κωνσταντίνος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους [Η πρώτη μορφή: 1853]*, Ερμής, Αθήνα 1970.

Παπαρρηγόπουλος Κωνσταντίνος, *Προλεγόμενα*, Ερμής, Αθήνα 1970.

Παπαρρηγόπουλου Κ., *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τομ. Ε, εν Αθήναις 1887².

Πιζάνιας Πέτρος, *Ιστορία των νέων Ελλήνων (1400σ. - 1820)*, Εστία, Αθήνα 2020 (ανατ.)(2014¹).

Ροτζώκος Νίκος - Τζάκης Διονύσης, "Το «άλλο» Εικοσιένα. Από τον Νικόλαο Σπηλιάδη στον Γιάννη Κορδάτο" σε, Δημητρόπουλος Δημήτρης (επιμ.), *Πώς γράφτηκε η ιστορία της επανάστασης του 1821*, Η εφημερίδα των συντακτών, Αθήνα 2021, σ. 135-149.

Σβορώνος Νίκος Γ., *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα (ανατ.) 1985, (γαλλ. 1972¹).

Σβορώνος Νίκος Γ., *το Εμπόριο της Θεσσαλονίκης (τον 18ο αιώνα)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1996, (γαλλ. 1956¹).

Stavrianos L.S., *The Balkans since 1453*, Hurst, London 2000 (1958¹).

Στάθης Παναγιώτης, "Η νεοελληνική ιστοριογραφία για το 1821:ερμηνευτικά σχήματα για το ξέσπασμα της επανάστασης" σε, Δημητρόπουλος Δημήτρης (επιμ.), *Πώς γράφτηκε η ιστορία της επανάστασης του 1821*, Η εφημερίδα των συντακτών, Αθήνα 2021, σ. 77-86.

Φακούρα Αλίκη, *Προυχοντικές αυθεντίες στον Μοριά 1715-1821 (Στρατιωτικοί, διοικητικοί και δημοσιονομικοί μετασχηματισμοί)*, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο - Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα 2013.

Χατζηϊωσήφ Χρήστος, *Η γηραιά σελήνη (Η βιομηχανία στην Ελλάδα, 1830-1940)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993.